

Agnieszka Wysocka
0000-0002-9795-952X
agawyso@ukw.edu.pl

Opis Bydgoszczy z lat 1806–1808 w raporcie Josepha Bourgesa, lekarza Armii Napoleońskiej

Abstrakt

W tekście zawarty został oryginalny tekst artykułu (i jego tłumaczenie na język polski), który ukazał się we francuskim czasopiśmie medycznym „Journal Général de Médecine, de Chirurgie et de Pharmacie” w 1809 r. Jego autorem był lekarz Armii Napoleońskiej Joseph Bourges (ur. w r. 1776 lub 1777 – zm. 1851 r.), który w Bydgoszczy w latach 1806–1808 był odpowiedzialny za organizowanie służby medycznej. Jego zainteresowania wykraczały poza problemy związane z lazaretami. Poznał historię miasta, upodobania jego mieszkańców. Pozostawił opis wojennej codzienności, omówił choroby dręczące nie tylko żołnierzy, ale nieoszczędzające też mieszkańców. Ciekawy artykuł francuskiego medyka rzuca światło na dzieje Bydgoszczy czasów Księstwa Warszawskiego.

słowa kluczowe: Księstwo Warszawskie, kampania napoleońska, Bydgoszcz, Joseph Bourges, opis miasta, 1806–1808

Description of Bydgoszcz from 1806–1808 reported by Joseph Bourges, Napoleonic Army doctor

Abstract

The report contains the original article (and its translation to Polish), which was featured in the French medical publication “Journal Général de Médecine, de Chirurgie et de Pharmacie” in 1809. It was written by the Napoleonic Army doctor Joseph Bourges (born in 1776 or 1777 – died in 1851), who in 1806–1808 was responsible for organization of medical service in Bydgoszcz. His interests were going beyond the problems related to military hospitals. He learned about the history of the city and preferences of its residents. He left descriptions of daily life in the wartime city, described diseases affecting not only soldiers, but also local residents. An interesting article written by this French physician describes the history of Bydgoszcz during the times of the Duchy of Warsaw.

keywords: Duchy of Warsaw, Napoleon’s campaign, Bydgoszcz, Joseph Bourges, description of the city, 1806–1808

Wstęp

Kilka lat temu podjęłam się przetłumaczenia oryginalnego tekstu pochodzącego z pierwszych lat XIX wieku, z czasów, kiedy przez polskie ziemie przechodziła Armia Napoleońska, niosąc nadzieję na szybkie odzyskanie niepodległości. Na zajmowanych przez żołnierzy Cesarza Francuzów terenach dawnej Rzeczypospolitej powstało Księstwo Warszawskie, w skład którego weszła Bydgoszcz (1807–1815). Tekst w zasobach internetu odnalazł Krystian Strauss. Wówczas wykorzystał jego fragmenty, przygotowując *artykuł Francuskie szpitale wojskowe w Bydgoszczy w latach 1806–1808*¹.

Tekst francuskiego lekarza zawiera, oprócz bardzo interesujących opisów organizacji służby zdrowia na terenie Bydgoszczy, szereg spostrzeżeń z życia

¹ K. Strauss, *Francuskie szpitale wojskowe w Bydgoszczy w latach 1806–1808*, [w:] *Architektura w służbie potrzebujących – szpitale, przytulki, ochronki w XIX i na początku XX wieku. Zbiór studiów z cyklu Architektura Miast VII*, pod red. A. Wysockiej, L. Łbika, Bydgoszcz 2020, s. 41–51.

codziennego. Przywołuje opisy krajobrazu i szaty roślinnej najbliższych okolic miasta. Ciekawość autora, jego obserwacje wykraczają daleko poza rygory wojkowego raportu. Jawi się on jako inteligentny wychowanek francuskiej epoki oświecenia, na którego ogromny wpływ mieli filozofowie-encyklopedyści porządkujący świat, zachęcający do przeprowadzania doświadczeń i zapisywania swoich spostrzeżeń². Joseph Bourges urodził się w 1776 lub w 1777 r. w Castelmoron, zmarł w 1851 r. Pochodził z wyższych warstw społecznych, co pozwoliło mu na zdobycie wykształcenia. Studia medyczne odbył na Uniwersytecie w Montpellier. Praktykował w paryskich szpitalach i następnie wstąpił do armii. Pracował w lazaretach w Ostendzie. Następnie, wędrując z wojskami Napoleona na wschód Europy – także na terenie Austrii i Prus. W Bydgoszczy znalazł się w 1806 r. Przebywał w niej dwa lata. Zapisem doświadczeń tego czasu jest tekst: J. Bourges, *Apperçu topographique de la ville de Bromberg, dans le grand duché de Varsovie, avec un préhis historique des maladies qui ont été observées dans les hôpitaux militaires de cette place, et qui ont régné parmi les habitans en 1807*, który ukazał się w „Journal Général de Médecine, de Chirurgie et de Pharmacie”, t. 36, Paris 1809³. W zapisie imienia autora pojawia się w nim inicjał M., co należy uznać za pomyłkę redakcyjną.

Tekst wyraźnie dzieli się na trzy części. W pierwszej poznajemy topografię miasta, warunki klimatyczne, zarys historii, z uwzględnieniem panowania pruskiego. Krótko opisano rozwój gospodarczy, ważną rolę Kanału Bydgoskiego. Przekaz jest poparty własnym doświadczeniem – J. Bourges próbuje wodę z jednego z położonych na przedmieściach zbiorników wodnych. Interesuje się też jakie są upodobania kulinarne bydgoszczan. Na podstawie utworu możemy sobie wyobrazić, jak wyglądała Bydgoszcz na początku XIX w. – jej centrum z zabudowaniami pojezuickimi na Starym Rynku zamienionymi na lazaret, siedzibę Kamery Wojenno-Domenalnej i Sądu⁴, przedmieścia z ogrodami. Druga część to raport z organizacji służby sanitarnej, trudności w aprowizacji, opis trudnej, szpitalnej codzienności. Największe wrażenie robią opisy, zamieniających się w pływające lazarety, barek na Brdzie. Trzecia część to koszmar wojny – forsowne marsze, dziesiątkujące żołnierzy choroby i umieranie, nie tylko wojskowych, ale też mieszkańców.

² U. Eco, *Historia piękna*, Poznań 2005, s. 237–240. *Wielka Encyklopedia Francuska* to dzieło epokowe, kamień milowy ludzkości w systematyzowaniu wiedzy, przekazywaniu, w formułowaniu poglądów. Powstawała od 1751 do 1780 roku pod redakcją Denisa Diderota i Jeana Le Rond d'Alemberta.

³ K. Strauss, *Francuskie szpitale...*, s. 42.

⁴ Obecnie budynek Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Bydgoszczy im. W. Belzy przy Starym Rynku 24/ul. Długiej 41.

Littérature médicale française Francuska literatura medyczna

Apperçu topographique de la ville de Bromberg, dans le grand duché de Varsovie, avec un précis historique des maladies qui ont été observées dans les hôpitaux militaires de cette place, et qui ont régné parmi les habitans en 1807, par M. Bourges, médecin ordinaire de la Grande-Armée (I).

Opis topografii miasta Bydgoszcz, położonego w Wielkim Księstwie Warszawskim, razem z informacjami na temat historii chorób, zaobserwowanych w miejscowych wojskowych szpitalach. [Opisane] choroby zaobserwowane wśród mieszkańców w 1807 roku przez M. Bourges'a, lekarza zwyczajnego Wielkiej Armii (I).

Cet apperçu, qui est le resultat des rapports adressés à M. Desgenettes, premier médecin des armées, auroit dû somme ouvrage manuscrit, d'après le plan général de ce journal, être composé en cicéro; mais à cause de son étendue, nous l'avons publié en petit-romain: c'est pour la même raison que nous le diviserons en deux morceaux. Note du rédacteur.

Poczynione obserwacje, dały podstawę dla sporządzenia raportu dla M. Desgenettes'a, pierwszego lekarza wojskowego, który został wykonany jako manuskrypt, zgodnie z głównym profilem tego dziennika [czasopisma], przygotowywanego pod kierunkiem przewodnika [redaktora prowadzącego?] i ze względu na jego zasięg, zdecydowaliśmy się na publikację w dwóch częściach. Uwaga redakcyjna.

Topograp.[hie] de la ville de Bromberg. Topografia miasta Bydgoszczy.

Bromberg, ville de la ci-devant Prusse occidentale, ayant appartenu primitivement au royaume de Pologne, se trouve sous le 53° de l'atitue Nord, et sous le 35° 16 de longitude. D'après les plus anciennes chroniques, il paroît qu'elle fut fondée en 1346, sous règne de Casimir III, roi de Pologne. Elle porta d'abord le nom Bydgosz[cz]. Elle est située sûr la rive droite de la Braha, et deux de ses fauxbourgs [faubourgs] sont sur de la rive gauche. Elle est éloignées de trois lieues de la Vistule. Au midi se trouve une chaîne de mont cules sablonneuses, qui garantissent la ville des vents du Sud, Sud-Sud Est, Sud-Sud-Ouest. Au Nord, à l'Orient et à l'Occident est une vaste plaine, cultivée en quelques endroits, mais de terres en friches et de beaucoup de forêts.

Bydgoszcz, miasto wcześniej położone w Prusach Wschodnich, należało pierwotnie do królestwa Polski, jej położenie to 53 stopni szerokości geograficznej

północnej i 35,16 stopni długości geograficznej. Według najstarszych kronik, było założone w 1346 roku przez Kazimierza III, króla Polski. Wtedy [miasto] nosiło nazwę Bydgoszcz. Jest położone po prawej stronie Brdy, a po lewej stronie rzeki ma dwa przedmieścia. [Bydgoszcz] jest oddalona od Wisły o trzy mile. Na południu [od miasta] znajduje się łańcuch piaszczystych wzgórz, dzięki którym w mieście wieją wiatry z południa, południa-południowego-wschodu, południa-południowego-zachodu. Na północ, na wschód i na zachód [od miasta] występują rozległe równiny, w kilku miejscach tereny uprawne, ale [zasadniczo] błoto, ugor i lasy.

La première couche de terre de presque tout l'arrondissement de Bromberg est composée d'un sable asses fin, sans aucune espèce de coquillage et bien peu de cailloux roulés. La seconde est silico-argilleuse. La chaîne de monticules qui est au midi de la ville, est formée de la même manière. Ce n'est que par hazard que l'on y découvre des pierres de première formation et quelques masses calcaires.

Pierwsza warstwa ziemi w przeważającej większości wokół Bydgoszczy składa się z sypkiego piasku, bez żadnego rodzaju muszli [bez twardszych elementów?], z niewielką ilością żwiru. Druga warstwa jest gliniasto-krzemionkowa. Pasma wzgórz od południa złożone jest z takich samych warstw. To nie przypadek, że odkrywa się tutaj wapień.

L'eau, quoique n'étant pas de la première qualité, est meilleure que dans beaucoup d'autres cantons de la Pologne et de la Prusse. On l'obtient de diverses fontaines à pompe qui sont distribuées dans la ville. Elle dissout le savon; elle ciut les légumes secs; elle n'a ni mauvaise odeur ni mauvais goût; elle est un peu laide sans être marécageuse. Je ne l'ai point soumise à l'analyse chimique. On n'emploie pas l'eau de la Braha; elle est cependant d'aussi bonne qualité que celle des fontaines qui ne provient, je crois, que de la Braha elle-même par la filtration. On cite quelques source d'eau sulphoro-ferrugineuse: j'en ai bu à une source qui est dans un jardin du fauxbourg de Dantzick; je l'ai trouvée en effet légèrement stiptique sans aucun autre caractère sensible appartenant aux eaux minérales.

Woda, chociaż nie jest pierwszej kategorii, jest lepsza niż w innych częściach Polski i w Prusach. Można ją [wodę] pozyskać z fontann [pomp] rozmieszczonych w całym mieście. Ta woda rozpuszcza mydło, da się w niej ugotować suche warzywa, nie ma złego smaku ani zapachu, nie jest też zabagniona [mulista]. Nie mogę potwierdzić jej dokładnego składu bez analizy chemicznej. Nie wykorzystuje się wody z Brdy, woda w fontannach jest lepszej jakości, nawet jak sądzę po filtracji woda z rzeki byłaby gorsza. Wymienić można kilka źródeł wody siarczano-żelazowej: pilem taką w ogrodzie na Przedmieściu Gdańskim; rzeczywiście wyczuwalny był charakterystyczny smak, delikatnie podobny do wody mineralnej.

Les vents les plus fréquents sont le nord et le nord-est; ils regent principalement en hyver [hiver], et ils sont froids et sec. Le sud est arrêté par les dunes qui en garantissent la ville; il est chaud et humide. Le sud, le sud-ouest et l'ouest amènent en été. L'est ne se monter ordinairement que dans les beaux jours d'automne.

Bardzo często wiatry wieją z północy i północnego-wschodu; one królują przede wszystkim zimą, są zimne i suche. Wiatr południowy zatrzymują wzgórza, wiatry te są ciepłe i wilgotne. Wiatry południowe i południowo-zachodnie przynoszą burze i deszcze: występują przede wszystkim latem. Wschodni wiatr wieje zwykle w piękne, jesienne dni.

On ne peut guères observer ici que deux saisons: l'une froide tantôt sèche tantôt humide, commençant à la mi-septembre et finissant à la fin d'avril; l'autre chaude et quelquefois humide, commençant à la mi-mai et finissant dans les premiers jours de septembre. Le froid est généralement sec et vif. Il l'a été moins en 1806 et 1807, d'après le rapport des habitans; il a été plutôt humide durant cette époque. Les dégels et la fonte plus fréquente des neiges ont augmenté l'humidité de l'atmosphère dans l'hiver de 1806. Les chaleurs de l'été de 1807 ont été beaucoup plus prolongées. Elles pouvoient être comparées à celles qui règnent au mois d'août dans midi de la France. Il a tombé dans l'hiver de 1806 plus de pluie qu'à l'ordinaire. La température a été, en general, plus humide que froide jusqu'en janvier 1807, où elle a encore souffert les mêmes variations pendant tout le reste de la saison. L'humidité habituelle au pays provient, je pense, du long séjour de la neige sur la terre, des marais et des lacs qui se rencontrent sur la surface plaine de pays, et des forêts qui entretiennent par-tout la fraîcheur et l'humidité.

Z obserwacji wynika, że panują tutaj dwie pory roku: zimna czasami sucha, czasami wilgotna, zaczynająca się w połowie września i kończąca w ostatnich dniach kwietnia; druga [inna] ciepła i czasami wilgotna, trwająca od połowy maja i kończąca się w pierwszych dniach września. Zimna pora roku jest najczęściej sucha i rześka. Chociaż, według relacji mieszkańców letnie miesiące w 1806 i 1807 były najbardziej wilgotne, z tych, które pamiętają. Odwilże i roztopy powoduje zalegający śnieg, wyjątkowo duże opady i wilgoć w powietrzu przyniosła zima 1806 roku. Upały latem 1807 roku były uciążliwsze niż zazwyczaj i trwały długo. Tamtą [upalną] pogodę można porównać do tej, która panuje w sierpniu na południu Francji. Zimą 1806 roku spadło więcej deszczu niż zwykle. Temperatura była niska i było wilgotno, aż do stycznia 1807 roku, wtedy dało się we znaki zimno. Wilgoć zwykle pochodzi z zalegającego śniegu, z bagien i jezior, które występują licznie w tym regionie, a okoliczne lasy utrzymują wszędzie świeżość i wilgoć.

Il est plus que prouvé, d'après la simple vue du pays, que toutes ces contrées ont été couvertes par une mer intérieure ou des lacs très considérables.

Jest więcej niż pewne, że krajobraz tego regionu to wynik zjawisk geologicznych i działania wód morskich, które zostawiły tutaj liczne jeziora.

Les trois règnes de la nature y sont très circonscrits. La minéralogie n'y fera aucune riche découverte (I). La botanique y est très pauvre; on n'y trouve que des plantes aquatiques et celles qui prospèrent dans des terrains sablonneux et arides: il ya même très-peu de diversité dans les espèces des genres peu nombreux qui sont dans les bois. Les animaux ont dû nécessairement fuir un pays et un climat si ingrats: aussi ne Remarque-t-on que quelques espèces de bêtes fauves, un très-petit nombre d'oiseaux ordinaires, mais quelques poissons de rivière rares et bons (comme le saumon, l'anguille, le brochet, etc.) Les reptiles et les insectes et les papillons qui n'ont ni l'éclat ni les couleurs brillantes de ceux qui sont dans les pays méridionaux de l'Europe, même de l'Allemagne.

(II) Sur le plateau des monticules qui sont au sud de la ville, à la distance d'un quart de lieue, on a découvert, en fouillant la terre dans un bois, des morceaux d'ambre jaune qui sont très-purs et asses gros.

Trzy elementy natury są dość ograniczone. Nie odkryto tutaj bogactw mineralnych (I). Świat roślin jest bardzo ubogi; odnajdujemy rośliny wodne i takie, które znoszą piaszczyste i suche podłoże: bardzo mała różnorodność roślin występuje w lasach. Zwierzęta uciekły z tego niewdzięcznego klimatu: nie zauważono większych terenów gdzie występowałyby dzikie zwierzęta., niewiele jest gatunków ptaków, kilka gatunków ryb w rzekach jest rzadkich i dobrych (takich jak: losoś, węgorz, szczupak, itp.). Gady i skorupiaki nie występują licznie, tak jak owady i motyle – które nie są ani błyszczące ani kolorowe tak jak te występujące na południu Europy i czasami na terenie Niemiec.

(II) Na terenach na południe od miasta, w odległości ćwierć mili, odkryto w lasach fragmenty bursztynu bardzo czystego i dość dużego.

Bromberg doit être considéré par rapport à son industrie, à son commerce et à son degré plus ou moins grand de splendeur, relativement aux puissances auxquelles cette ville a appartenu. Dépendante du royaume de Pologne et fondée sous Casimir III, elle fut, comme le reste de ce malheureux pays, en butte à toute espèce de calamités, jusqu'au moment où elle passa sous l'autorité de la Prusse. On a de tous les tenus apprécié l'importance de sa position. Elle a toujours en de grands privilèges, qui cependant n'ont pu contribuer à la rendre florissante sous la domination de la Pologne. Elle fut à plusieurs époques la proie des flammes. Les guerres nombreuses qui ont dévasté ces contrées, ont continuellement paralysé ses moyens de prospérité: c'est sur-tout lors de l'irruption des Suédois et pendant

les dernières confédération polonaises qu'elle eut beaucoup à souffrir. On voit encore, sur les hauteurs qui dominent la ville, des restes de fortification. On trouve de semblables travaux à l'angle formé par le confluent de la Braha avec la Vistule sur la rive gauche de cette dernière rivière, non loin de la petite ville de Fordon. Bromberg avoit un château-fort et un hôtel des monnoies dont il reste à peine les traces.

Bydgoszcz powinna być doceniona ze względu na swój rozwój przemysłowy, ze względu na handel. Te dziedziny wyraźnie się wyróżniają. Zależna od królestwa polskiego, założona przez Kazimierza III, była, tak jak reszta tego biednego kraju miejscem nieszczęść, do momentu, kiedy dostała się pod panowanie Prus. Dostrzeżono jak ważne jest jej [Bydgoszczy] położenie. Chociaż miała ku temu możliwości nie rozwijała się wcześniej, kiedy wchodziła w granice Polski. Wówczas też wiele razy padała pastwą płomieni. Liczne wojny, nieustannie ją niszczyły, wstrzymując rozwój: było tak podczas „potopu szwedzkiego”, podczas ostatnich konfederacji, podczas których [Bydgoszcz] wiele wycierpiała. Widać jeszcze resztki wysokich fortyfikacji, które dominują nad miastem. Znajdziemy podobne w formie założenia na skrzyżowaniu Brdy i Wisły, na lewym brzegu tej ostatniej, niedaleko od małego miasteczka Fordon. Bydgoszcz miała twierdzę i mennicę, po której zostały [tylko] ślady.

En 1772, cette ville fut occupée par les troupes prussiennes, et elle prêta serment de fidélité à Frédéric II, roi de Prusse. Ce monarque sentit combien elle pouvoit être utile au commerce de ses états. Il commença par faire construire, en 1773, le canal qui joint la Braha avec la Netze, et il le fit terminer l'année suivante. Ce canal sert aux communications de la Vistule, de la Braha dans la Netze, la Warthe, l'Order jusque dans la Baltique; dans la Sprée, l'Harel et l'Elbe jusque dans la mer du Nord. Par ce moyen toutes les possessions prussiennes pouvoient aisément entretenir leurs relations commerciales. Frédéric ne se borna point à la construction de ce canal, il fit rétablir les maisons de plusieurs citoyens; il en fit bâtir de nouvelles qu'il donna en gratification. Il fonda un collège de haute justice et une chambre de commerce. Il y a attiré beaucoup d'Allemands dont il encouragea l'industrie. Enfin, il forma de cette ville une véritable colonie. On éleva des magasins publics. On y établit une fabrique de papiers, une raffinerie de sucre, plusieurs brasseries de tenniers. Il y a plusieurs moulins sur différentes branches de la Braha. Cette ville est généralement bien bâtie: on peut dire que ce n'est plus l'ancien Bromberg polonais (Bydgosz[cz]). Elle a quatre faubourgs assez étendus qui sont aussi en partie renouvelés. On n'y professe deux religions; la Catholique Romaine, et la Luthérienne qui est la plus nombreuse. Il n'y a que trois maisons juives. On comptoit avant la guerre environ 900 feux et 6000 âmes. On ne parle

en général que la langue allemande; la polonaise n'est connue que des paysans et des nobles polonais qui habitent la campagne plutôt que la ville. Les moeurs, la manière de vivre, les coutumes, la langue, le perfectionnement dans commerce et l'industrie qui n'a point lieu dans les villes entièrement polonaises, tout enfin indique que cette cité a été totalement renouvelée depuis Trédéric. Les moeurs y sont un peu relâchées sur-tout dans la classe inférieure; l'éducation de la jeunesse n'y est point négligée. Le commerce y fleurissoit beaucoup. L'agriculture y est mieux soignée que dans d'autres contrées de la Pologne (I). La manière de vivre est généralement sobre et tempérée. On mange, comme dans toute l'Allemagne, beaucoup de viande et peu de pain: celui-ci est fait en partie avec du seigle. On boit habituellement de la biere. Les habitans de Bromberg aiment,, comme tous les peuples du Nord, les liqueurs spiritueuses et en font usage toutes les fois que l'occasion s'en présente. Ils prennent souvent des boissons chaudes, comme thé, café, etc.; ce qui, joint au climat, ne contribue pas à leur gater les dents. Ils sont très-propres dans leurs maisons, et ils ont tout le charlatanisme prussien pour l'extérieur. Cette ville étant depuis sa régénération une vraie colonie, on ne peut découvrir dans les habitans un vrai type caractéristique. Je ne sais si c'est philosophie ou plutôt insensibilité, mais j'ai été fort surpris, comme bien d'autres Français, de la manière indifférente avec laquelle ils voyent généralement la mort de leurs plus proches parens. J'ai entendu des jeunes personnes, des épouses, me raconter la mort de leurs pères, de leurs maris avec autant de tranquillité d'ame que le dernier étranger (II).

On cultive le bled, le seigle, l'orge, l'avoine, le bled-sarrazin, le lin, le chanvre et sur-tout la pomme de terre. La récolte de cette racine est comme l'époque des vendanges dans les pays vignobles. Il y a quelques prairies artificielles.

Est-ce l'effet du climat, de l'éducation, ou bien encore des circonstances? Montesquieu dit qu'il faut écorcher un Moscovite pour le faire sentir. Auroit-il dit la même chose du Sarmat? Lacombe dans ses remarques sur la Pologne s'exprime ainsi: <<on reproche aux Polonais d'être indifférens jusqu'à l'insensibilité dans leurs disgrâces personnelles et dans les misères d'autrui. On voit communément des pères ne point se mettre en peine de racheter leurs enfans, et des enfans négliger de délivrer leurs pères esclaves chez les Tartares>>. Sans pouvoir citer des faits de cette nature, il est bien peu de Français qui n'aient été frappés du calme et de l'espèce d'insensibilité que ce peuple manifeste pour presque tous les accidens de la vie.

W 1772 roku miasto zostało zajęte przez siły pruskie i złożyło przysięgę na wierność Fryderykowi II, królowi Prus. Ten władca przewidział jakie mogą być korzyści handlowe w tym miejscu. On zlecił budowę w 1773 roku kanału

łączącego Brdę i Noteć, który ukończono w następnym roku. Ten kanał łączył Wisłę, przez Brdę i Nakło, Wartę, Odrę aż z Bałtykiem, [przez] Sprewę, Harel?, Łabę aż z Morzem Północnym. Bez przeszkód tereny pruskie połączono wygodną trasą handlową. Fryderyk nie ograniczył się do wzniesienia kanału, pobudował domy dla wielu obywateli, kazał odnowić kilka domów na własny koszt. Ustanowił [w mieście] Sąd Nadworny i Izbę Handlową. Zachęcił wielu Niemców do inwestowania w tutejszy przemysł. Następnie, stworzył w tym miejscu prawdziwą kolonię. Powstały sklepy. Powstała papiernia, rafineria cukru, wiele browarów, garbarnie. Jest wiele młynów usytuowanych w licznych jej ramionach [odnogach rzeki]. To miasto jest dobrze zbudowane: to już nie jest stara polska Bydgoszcz. Miasto ma dość rozległe cztery przedmieścia. Dominują dwie grupy wyznaniowe; katolicy (rzymscy) i luteranie, których jest więcej. Nie ma więcej niż 3 domy żydowskie. Policzywszy, po wojnie jest około 900 domostw i 6000 dusz. Mówi się przede wszystkim po niemiecku; po polsku mówią wieśniacy i szlachta polska, która mieszka raczej na wsi, a nie w mieście. Obyczaje, zachowanie, zwyczaje, język poprawiły się wraz z rozwojem handlu i przemysłu, widać, że miasto jest odnowione pod rządami Fryderyka. Nad obyczajami należy jeszcze popracować, zwłaszcza wśród niższych warstw [społeczeństwa]; warto byłoby zadbać o edukację młodzieży. Bardzo rozwinął się handel. Mniej rolnictwo, choć widoczna jest większa troska [o rolnictwo] niż w pozostałych częściach Polski (I). Obyczaje są raczej mało wyrafinowane. Zjada się, jak w całych Niemczech, dużo mięsa i mało chleba: ten, który [się je] jest chlebem żytnim. Pije się przede wszystkim piwo. Mieszkańcy Bydgoszczy lubią, tak jak ludzie Północy, alkohol [nalewki alkoholowe] i używają ich bardzo często przy każdej okazji. Oni często piją ciepłe napoje, takie jak herbata, kawa, etc.; co jest związane z klimatem, i nie przyczynia się do psucia zębów. Bardzo dbają o czystość domów, wręcz graniczy to z obsesją, zwłaszcza na zewnątrz domów. To miasto było od czasów swojej odbudowy prawdziwą kolonią, trudno określić typ charakterystyczny, który wyróżniałby mieszkańców [Bydgoszczy]. Nie wiem czy spowodowane jest to filozofią życiową czy nieczułością, ale bardzo byłem zaskoczony, tak jak inni Francuzi, niewrażliwością z jaką widzą [Bydgoszczanie] śmierć swoich współmieszkańców, a nawet ich najbliższych krewnych. Słuchałem młodych ludzi, małżonków, opowiadających mi o śmierci swoich ojców, swoich mężów z takim spokojem duszy, jakby opowiadano o kimś obcym (II).

Uprawia się pszenicę, żyto, jęczmień, owies, grykę, len, konopie i wszędzie ziemniaki. Zbieranie ziemniaków przypomina czas zbierania winogron w winnicach. Są też łąki.

Może to wina klimatu, wykształcenia, okoliczności? Monteskiusz mówi, że trzeba zedrzyć skórę z moskwianina, żeby [on] coś poczuł. Czy powiedziała by to samo o Sarmatach? Lacombe w swoich uwagach na temat Polski wyraża się następująco: „Polacy są uważani za nieczułych i obojętnych. Często widzimy ojców, którzy nie dbają o dzieci, a dzieci zaniedbują swoich rodziców [nie wykupują ich z niewoli Tatarów]”. Wielu Francuzów dziwi spokój i rodzaj niewrażliwości, jaką ten naród wykazuje w przypadku prawie wszystkich życiowych zdarzeń.

Depuis la guerre tout languit.

Aucune espèce de maladie épidémique n’y a régné depuis long-tems [long-temps]. La température des années précédentes a été assez régulière et relative au climat. Les affections les plus communes étoient les catarrhales et les fièvres intermittentes. On n’y connoit point la plique: on ne peut la rencontrer par hazard que chez quelques paysans polonais. On ne Remarque, en général, dans les constitutions individuelles aucune disposition à une maladie chronique particulière. On voit beaucoup d’enfants. Je n’ai observé que très-peu de vieillards au-dessus de soixante ans.

Od czasu wojny wszystko obumarło [zniszczało].

Żadna z chorób epidemicznych (zakaźnych) od dawna się nie pojawiła. Temperatura w ostatnich latach była stabilna [pogoda nie przynosiła dużych wahań temperatur]. Zdarzały się katary i powracające gorączki. Nie zaobserwowano kółtuna: spotykanego na przykład u polskich wieśniaków. Nie zauważa się żadnych charakterystycznych chorób. Widzi się za to dużo dzieci. Nie widziałem za to wielu starców powyżej 60 lat.

Bromberg après l’entrée des Français en Pologne. Bydgoszcz po wkroczeniu Francuzów do Polski.

Dans les premiers jours de novembre 1806, les Français pénétrèrent dans la partie de la Pologne que l’on désigne sous le nom de Prusse occidentale, et s’emparèrent de Bromberg sans aucune espèce de résistance de la part de l’ennemi qui déjà avoit pris la fuite. La terreur et l’effroi précédoient l’arrivée des nos troupes. On ne voyoit point ce zèle et cet enthousiasme qui caractérisoient alors les vrais Polonais. Il y en avoit très-peu, et les autres habitans n’avoient qu’à perdre dans un changement quelconque. Cependant tous les Français y furent mieux traités que partout ailleurs: on étoit généralement doux, soumis et affable.

W pierwszych dniach listopada 1806 roku, Francuzi zajęli tę część Polski, która znalazła się pod panowaniem Prus [Prusy Zachodnie], i zajęli Bydgoszcz bez żadnego oporu ze strony wroga który uciekł [Prusacy salwowali się ucieczką].

Nasze wejście [do miasta] poprzedził terror i strach. Wśród mieszkańców nie było widać radości, tak charakterystycznej dla prawdziwych Polaków. Nie było widać wśród mieszkańców entuzjazmu, mieszkańcy nie chcieli jakichkolwiek zmian. Niemniej wszyscy Francuzi byli dobrze traktowani, mieszkańcy wobec nich byli przeważnie mili, posłuszni i uprzejmi.

Dès que l'armée eut occupé le pays jusqu'à la Vistule, on forma des établissements hospitaliers. Il n'y avoit, depuis Castrin et Landsberg, aucune ville qui eût de locaux plus propices. On prit d'abord le convent des Jésuites qui est au centre de la ville. Les malades couchés pendant long-tem[p]s sur la paille finirent par s'y encombrer. Les maladies y prirent un mauvais caractère, et la moralité s'y accrut de beaucoup. Les officiers de santé en chef de cet hôpital firent de vives réclamations; ils trouvèrent par-tous difficulté et mauvaise volonté. Les premières autorités étoient éloignées. On n'obtint que quelques mauvaises fournitures qui servirent à entretenir et à augmenter le mal plutôt qu'à le détruire. Dans le mois de mars, Bromberg fut destiné à être le dépôt du 4e corps d'armée. Le nombre des fiévreux et des blessés s'étoit accru depuis la bataille d'Eylau. La caserne qui est sur la rive gauche de la Braha, fut convertie en hôpital. On forma deux autres établissements qu'on affecta aux malades du 4e corps: l'un s'appeloit l'Hôpital du Pont; il est situé sur les bords de la rive droite de la Braha; et l'autre l'Hôpital du Moulin, se trouvant hors l'enceinte de la ville dans une des isles formées par les branches de la rivière. En outre, les maisons des habitans étoient pleines de militaires légèrement blessés ou convalescens. L'hôpital des Jésuites étoit entièrement infecté: il fallut le supprimer momentanément, pour le sanifier autant que possible et le rendre propre à recevoir de nouveaux malades. Déjà plusieurs officiers de santé y avoient été frappés de contagion. Un médecin civil, mis en réquisition, fut la première victime. M. Mourgues, médecin de l'armée, chargé seul, dès le principe, du service médical de la place, y contracta le germe d'une fièvre putride-maligne, à laquelle il auroit succombé sans les talens et les soins assidus de l'estimable et modeste Mousseaux, médecin de l'armée, qui avoit été envoyé à Bromberg dans le courant du mois de mars.

Od chwili gdy armia [francuska] zajęła kraj aż do Wisły, zakładała sieć szpitali. Nie było od Kostrzyna [n. Ordą] i Gorzowa Wielkopolskiego miasta dogodnego dla założenia szpitala. [W Bydgoszczy] Zajęto na początku budynek pojezuicki, który stoi w centrum miasta. Chorzy [tam] spali od dłuższego czasu na rozrzuconych resztkach słomy. Stan chorych się pogarszał, a śmiertelność była duża. Oficerowie medyczni, którzy odpowiadali za szpital składali raporty; walczyli z trudnymi warunkami i złą wolą. Ich przełożeni byli przecież daleko. [Oficerowie] otrzymywali tylko kiepskie zaopatrzenie, które nie było w stanie przyczynić

się do jakiegokolwiek poprawy warunków [w szpitalu]. W marcu Bydgoszcz stała się miejscem stacjonowania 4 korpusu armii. Ilość chorych z gorączką i rannych wzrastała od czasu bitwy pod Iławą. Koszary usytuowane na lewym brzegu Brdy przeznaczono na szpital. Stworzono dwa inne założenia przystosowane dla chorych z 4. korpusu: jeden nazywa się Szpital Mostowy; on jest usytuowany na prawym brzegu Brdy; i drugi Szpital Młyński, znajduje się poza murami miejskimi na wyspach uformowanych w ramionach rzeki. Poza tym, domy mieszkańców wypełniły się lekko rannymi i wracającymi do zdrowia żołnierzami. Szpital w budynkach pojezuickich był wciąż zakażony: należało go natychmiast objąć kwarantanną, oczyścić i wtedy zacząć przyjmować nowych chorych. Już nawet wielu oficerów medycznych było chorych [uderzyła w nich zaraza]. Lekarz cywilny, na rozkaz [oddelegowany przez wojsko] pracujący w szpitalu, był pierwszą ofiarą [zaraził się pierwszy]. M. Mourges, lekarz wojskowy, który sam organizował służbę medyczną na miejscu, zaraził się mialigną z gorączką, z oddaniem i cierpliwością opiekował się nim lekarz wojskowy Mousseaux, którego przysłano do Bydgoszczy w marcu.

Le mal étoit trop évident pour qu'on négligeât d'améliorer le service. Les galeux et les vénériens furent envoyés au village de Bartelezé, dans un local assez bon pour cette espèce de maladie, s'il avoit été mieux fermé. On choisit pour les fiévreux et blessés un vaste magasin qui se trouve sur la route de Fordon, et pour ainsi dire à la campagne. Ce magasin auquel on donna le nom de Grand-Hôpital, est composé de trois pavillons. Chaque pavillon avoit trois salles; celles du rez de chaussée et du premier étage contenoient de 70 à 80 lits; celles du deuxième étage, soixante: ce local pouvoit par conséquent recevoir de six à sept cens malades. Il auroit été excellent; mais un entêtement inconcevable et des intérêts particuliers furent cause qu'une grande partie de l'hôpital fut privée des deux conditions les plus essentielles pour la cure des maladies. Derrière le pavillon de l'ouest un tas de douves, s'élevant à la hauteur des fenêtres du premier étage, empêchoit l'air et la lumière de pénétrer dans la salle du rez-de-chaussée qui avoit 80 lits. Comme il se trouvoit une grande affluence de malades, cette salle ne pouvoit être supprimée. Il fut démontré par les faits que la moralité y étoit deux fois plus grande que dans les deux autres du même pavillon. Tout fut bien démontré, on convint de tout, mais le bien ne se fit pas. Le pavillon de l'est fut consacré aux blessés confiés aux soins du chirurgien-major Bancel; celui du nord, au médecin Mousseaux, et celui de l'ouest m'échut en partage. Dès que la maison de Jésuites fut sanifiée, on la consacra aux galeux et aux vénériens. Bartelezé fut réservé comme dépôt d'évacuation. Le médecin Mourgues se charges, après le rétablissement de sa santé,

de l'hôpital de la Caserne. Le chirurgien-major Marin, avec deux aides-majors, soignoient les blessés du 4e corps.

Zaniedbania były tak duże, że trudno było dostrzec jakiegokolwiek zmiany na lepsze. Chorzy ze świerzem i z chorobami wenerycznymi zostali wysłani do wioski Bartelezé [Bartodzieje], gdzie był budynek dość dobry dla tego typu chorób, ale chorzy nie byli w nim izolowani. Dla chorych z gorączką i dla rannych wybrano ogromny magazyn, który znajduje się przy drodze do Fordonu, można powiedzieć przy drodze na wieś. Ten magazyn, nazwany Wielkim Szpitalem, składa się z trzech pawilonów. W każdym z pawilonów są trzy sale: te na parterze i na piętrze mieściły od 70 do 80 łóżek; te na drugim piętrze po 60: to miejsce mogło pomieścić 600-700 chorych. Byłoby wspaniale, gdyby tak właśnie było; ale niepojęty [dla mnie] upór i dbałość o własne interesy spowodowały, że w ogromnej części szpitala nie było warunków do pielęgnowania chorych. Z tyłu, za pawilonem zachodnim znajdował się skład drewnianych klepek [magazyn drewna?], których stos sięgał do wysokości okien pierwszego piętra, zabierając powietrze i światło sali na parterze na 80 łóżek. Jako że było wielu chorych nie można było z tego pomieszczenia zrezygnować. Śmiertelność była w tej sali dwukrotnie wyższa niż w pozostałych pawilonach. Na potwierdzenie tej sytuacji są dokumenty, wskazują one też, że więcej [dla poprawy sytuacji] nie dało się zrobić. Pawilonem wschodnim, gdzie leczeni byli ranni, opiekował się major-chirurg Bancel; północnym [pawilonem] lekarz Mousseau, pawilon zachodni podlegał mojej opiece. Po okresie kwarantanny do budynków pojezuickich wrócili chorzy na świerz i na choroby weneryczne. Budynek na Bartodziejach przeznaczono na punkt ewakuacyjny. Lekarz Mourgues, po powrocie do zdrowia, zajął się szpitalem Koszarowym. Major-chirurg Marin, z dwoma majorami pomocniczymi, pielęgnował rannych z 4. korpusu.

L'administration eut, dès le principe, de grandes difficultés pour se procurer toutes les fournitures et toutes les denrées nécessaires; dans plusieurs hôpitaux, l'on manqua pendant quelque tems de bois de lit, de draps et de matelas. Vers la fin d'avril, cette partie importante du service hospitalier commença à s'organiser: on fit quelques réparations; mais on négligea entièrement tout ce qui pouvoit les améliorer. Aussi plusieurs personnes furent victimes de ces négligences criminelles: il mourut deux directeurs, un médecin civil, deux chirurgiens et plusieurs sous-employés, parce que tous les officiers de santé et les employés furent malades.

Administracja [szpitala] od początku borykała się z wielkimi trudnościami, starając się zapewnić zapasy artykułów spożywczych; we wszystkich szpitalach w tym czasie brakowało drewna na łóżka, prześcieradeł i sienników. Pod koniec

kwietnia, ta bardzo ważna dla działania szpitala służba [administracyjna] zaczęła się organizować: podjęto kilka prac remontowych; jednak nie były to działania długofalowe tylko bieżące. Ofiarami takich zaniedbań byli ci, którzy zmarli: dwóch kierowników, jeden lekarz cywilny, dwóch chirurgów i wielu pracowników ze służby pomocniczej, prawie wszyscy lekarze wojskowi i personel byli chorzy.

Bromberg, par sa positions géographiques, étoit le point le plus important pour recevoir les évacuations: elles venoient des hôpitaux établis sur la Vistule, depuis Thorn jusqu'à Dantzik. Ces évacuations se faisoient ordinairement par bateaux, qui, la plupart du tems, étoient découverts. Cet inconvénient, joint à plusieurs négligences qu'on pouvoit réparer, et aux obstacles naturels de la localité et des circonstances, auxquelles il étoit impossible d'obvier, fut une des causes de l'augmentation de la mortalité qu'il y eut dans les hôpitaux de la place. Les Bateaux, arrivant de Dantzik, de Marienwerder, de Thorn, etc., s'arrêtoient à Bromberg; on visitoit tous les malades; ceux qui étoient mourant ou jugés incapables de continuer leur route sans danger, étoient transportés au grand hôpital; le reste de l'évacuation continuoit à se diriger sur Landsberg et Custrin. Les bateaux restoient ordinairement trois jours avant d'arriver à Nackel, soit à cause du passage des écluses, soit par la paresse ou la mauvaise volonté des bataliers. Dans le principe, ce service fut très-négligé; on ne donnoit même aux malades évacués que du pain de munition; par mes plaintes et mes vives réclamations, on leur accorda le pain mi-blanc, du vin, de la viande et quelquefois du riz. Le services hospitalier resta ainsi organisé jusqu'à la fin du mois d'août. Le dépôt du 4e corps partit pour Francfort; ses hôpitaux furent supprimés; ses soldats légèrement blessés et convalescens quittèrent les maisons des particulieres. Au commencement de septembre il n'y eut de conservé que le grand hôpital et le dépôt d'évacuation, qui fut transporté au pont. Ce dernier cessa d'exister à la fin d'octobre, et le premier ne fut, en décembre, janvier et février, que le lieu de repos d'un petit nombre d'impotens et de quelques militaires atteints de maladies chroniques.

Bydgoszcz, ze względu na swoje położenie geograficzne, była punktem ewakuacyjnym: przez [Bydgoszcz] ewakuowano szpitale położone nad Wisłą, od Torunia aż do Gdańska. Te ewakuacje odbywały się zasadniczo statkami, które w większości były odkryte [barki?]. Ta niedogodność, spowodowana wieloma zaniedbaniami, w tych okolicznościach nie była do naprawienia, podniosła się też wówczas śmiertelność wśród chorych w miejscowych szpitalach. Na statkach, które przyływały z Gdańska, Kwidzyna i z Torunia, i in [nych miejsc], zatrzymywały się w Bydgoszczy; organizowany był obchód wśród chorych: umierających i bardzo ciężko chorzy, dla których dalsza droga była niemożliwa i niebezpieczna, transportowani byli do Wielkiego Szpitala, reszta przewożona była dalej

do Gorzowa Wielkopolskiego i do Kostrzyna [Landsberg i Kostrzyn]. Statki [bar-ki?] zazwyczaj stały około Nakła, ze względu na służbę, a ściślej ze względu na opieszalą [leniwą] pracę przewoźników. Obsługa [ewakuacji] była bardzo źle zorganizowana, nie podawano nawet ewakuowanym chorym żołnierskiego chleba; na moje prośby i starania, znalazł się lepszy chleb, wino, mięso i kilkakrotnie ryż. Tak działała służba szpitalna aż do końca sierpnia. [W tym czasie] nastąpił wymarsz 4 korpusu do Frankfurtu; zlikwidowano szpitale, lżej ranni żołnierze opuścili domy prywatne. Z początkiem września zachowano jedynie duży szpital, punkt ewakuacyjny, do którego można było dostać się przez most. Taka sytuacja utrzymała się do końca października. W dużym szpitalu w grudniu, styczniu i lutym przebywali w niewielkiej liczbie kalecy [żołnierze] i kilku wojskowych z przewlekłymi chorobami.

Exposé général des maladies. Opis głównych chorób.

Après la mémorable bataille de Jéna, l'armée française se répandit avec la rapidité d'un torrent dans toutes les possessions du roi de Prusse; elle n'eut à livrer que quelques combats partiels pour anéantir les débris de l'armée vaincue, et le soldat français fut le premier à annoncer ses victoires sur bords de la Vistule. De tels prodiges ne pouvoient se faire sans marches forcées, sans privations, sans exposition à toutes les intempéries de l'air, et sans l'affoiblissement des forces physiques. Le corps ne peut pas toujours soutenir les encouragemens d'un moral satisfait et les impulsions de génie. Presque tout le mois d'octobre avoit été beau, ainsi que les premiers jours de novembre: les derniers jours furent plus humides que froids; le mois de décembre fut froid et humide; il y eut par intervalle des gelées très-fortes, qui furent suivies de dégel. Le soldat fut donc exposé, par la force des circonstances, à ces changemens de température. Les premières maladies qui en résultèrent furent des affections catarrhales; elles n'eurent, dans le principe, aucun mauvais caractère; elles ne commencèrent à se compliquer de putridité que vers la fin de décembre et dans le mois de janvier. On n'observa guères, pendant cette époque, que ce genre d'affection, la diarrhée et des maladies locales de même nature. La fièvre putride maligne, fièvre d'hôpital ou adynamicoataxique, prédomina dans les mois de février et mars. Une coupable négligence fut cause que les maladies les plus simples prirent un mauvais caractère dans l'hôpital des Jésuites: je suis même porté à croire que ce foyer d'infection, qui se trouvoit au centre de la ville et dans la partie la moins aérée, augmenta l'intensité de la fièvre épidémique qui régna parmi les habitans. Cette fièvre, rémittente épidémique avec pétéchie,

fit de grands ravages dans Bromberg pendant les mois d'avril et de mai. A cette époque, le service hospitalier fut un peu mieux organisé; l'armée avoit franchi la Vistule; elle se trouvoit depuis quatre mois dans les plaines marécageuses de la Mazavie, de la Podlachie et de la Prusse ducale; elle fut obligée d'y supporter de grandes privations. C'est alors que les médecins de l'armée observèrent l'asthénie parfaite sans aucune autre complication morbifique: il y avoit collapsus complet, épuisement des forces radicales, extinction totale de la vie. Cet état asthénique radical compliqua quelquefois les maladies régnantes, et l'on vit l'état nerveux prédominer: la fièvre d'hôpital se manifesta chez quelques malades; mais ce genre d'affection ne se montra ni avec l'intensité ni avec la contagion qui caractérisoient la maladie épidémique des habitans: elle fut rarement maladie primitive; nous ne la rencontrions telle que chez ceux qui l'ont acquise par contagion, comme chez les officiers de la santé et les employés.

Po niezapomnianej bitwie pod Jeną, armia francuska szybko wlała się strumieniem we wszystkie zakątki królestwa pruskiego; armia ścierała się w licznych potyczkach, aż do ogłoszenia zwycięstwa nad brzegiem Wisły. Zwycięstwo okupione było forsownymi marszami, wyrzeczeniami, bez koniecznej regeneracji sił, osłabieniem sił fizycznych. Nie zawsze udawało się podtrzymywać siły psychiczne, mimo prób dowódców. Przez prawie cały październik była ładna pogoda, aż do pierwszych dni października: ostatnie dni przyniosły wiele wilgoci i zimno; na przemian było bardzo mroźnie i pojawiały się roztopy. Żołnierze byli więc nastawieni wciąż na zmiany temperatur. Pierwsze choroby, które były tego wynikiem, to były przeziębienia, niegroźne początkowo, ale nieleczone, zaczęły się komplikować, co było zauważalne od końca grudnia aż do początków stycznia. W tym czasie nie występowały takie choroby jak biegunki czy choroby występujące zwykle w takich warunkach. Zgubna zgniła gorączka, gorączka szpitalna, niewydolność ruchowa [bezład] zaczęły występować w lutym i w marcu. To zaniechanie [niepodejmowanie] leczenia było powodem tego, że najpospolitsze choroby zamieniały się w ciężkie, zwłaszcza [występowały] w Szpitalu Jezuitów [w budynku pojezuickim]: jestem przekonany, że centralne położenie [szpitala] wpływało na rozprzestrzenianie się chorób na większym obszarze, zwiększała się liczba mieszkańców zarażonych gorączką epidemiczną [królowała wśród mieszkańców]. Ta gorączka przekształcała się w gorączkę krwotoczną, która wyniszczyła Bydgoszcz w kwietniu i w maju. W tym samym czasie służba szpitalna nieco lepiej była zorganizowana; armia przekroczyła Wisłę; od tej pory przez cztery miesiące maszerowała przez bagniste równiny Mazowsza, Podlasia i Prus Książęcych; narażając się na wielkie wyrzeczenia. Wówczas lekarze wojskowi zaobserwowali niewydolności [oddechowe?], osłabienia, bez innych komplikacji: choć zdarzały

się głębokie zapaści, wycieńczenia, spowodowane forsownymi marszami. Skrajne wyczerpanie kończyło się kilkakrotnie pogłębianiem chorób, a u niektórych chorych wywołało gorączkę szpitalną; ale tego rodzaju choroby nie rozprzestrzeniały się i nie zamieniały w epidemie, które mogłyby objąć miejscową ludność: choroby zakaźne występowały rzadko, odmiennie niż na terenie szpitala, gdzie zarażali się i wojskowi lekarze i personel.

L'état adynamico-ataxique compliqua quelquefois les affections catarrhales, qui régnerent jusque vers la mi-mai; ensuite les affections vermineuses commencèrent à se montrer; elles continuèrent dans les mois de juin et de juillet. Certaines s'accompagnèrent de l'état nerveux, qui rendit leur guérison difficile et leur convalescence très-lente. Nous eûmes à traiter, dans ces deux mêmes mois, quelques rémittentes ataxico-adiynamiques, accompagnées de pétéchies; nous les observâmes chez des dragons cantonnés dans les villages, à huit, dix lieues de Bromberg. Il nous vint, par la voie des évacuations, des militaires atteints de petite vérole: certaines furent bénignes, mais d'autres furent confluentes et mortelles.

Doszło kilkakrotnie do gwałtownych komplikacji spowodowanych niewyleczonymi chorobami układu oddechowego, co miało miejsce aż do połowy maja; następnie pojawiła się wszawica; utrzymująca się w czerwcu i w lipcu. Czasami [tym chorobom] towarzyszyły ataki nerwowe, które utrudniały powrót do zdrowia i rekonwalescencja trwała bardzo długo. Leczyliśmy te choroby przez dwa miesiące, ale kilkakrotnie towarzyszyła im niewydolność oddechowa, a tej z kolei wyboczyły krwotoczne; obserwowałem je pośród dragonów skoszarowanych w miasteczku 8-10 [km?] od Bydgoszczy. Przybyli do nas [dragoni] podczas ewakuacji i dodatkowo przywlekli wietrzną ospę, często objawiającą się rozlanymi plamami i kończącą się śmiercią.

Les soldats légèrement blessés, logés chez l'habitant, entroient fréquemment aux hôpitaux pour une simple fièvre gastrique, dont la cause principale étoit le peu d'exactitude dans le regime. Un simple émétique, quelques amers et le regime suffisoient pour les rendre à la santé.

Lżej ranni żołnierze zakwaterowani byli u mieszkańców, zgłaszali się często do szpitala z powodu niegroźnych sensacji żołądkowych, a te spowodowane były nieprzeżyciem diety. Środki wymiotne, gorzka wódka i powrót do diety wystarczały, żeby wracali do zdrowia.

La fièvre épidémique des habitants avoit cessé vers la mi-juin, et dans le mois d'août une dysenterie putride bilieuse ravagea encore cette malheureuse ville: elle dura jusque vers le milieu de septembre, et régna d'une manière épidémique.

Gorączka epidemiczna zakończyła się wśród mieszkańców w połowie czerwca, i z sierpniem rozpoczęła się dżynteria [krwawa biegunka], która zbierała

żniwo w tym nieszczęsnym mieście; panowała ona aż do połowy września i miała cechy epidemii.

Dans le mois de julliet et les premiers jours d'août, les évacuations furent très-nombreuses: on étoit obligé de ne soustraire des bateaux que les militaires gravement blessés ou les fiévreux qui ne pouvoient sans danger continuer leur route. On avoit tout à craindre de l'encombrement des hôpitaux, sur-tout avec la nature des plaies et des maladies qui s'y trovoient pendant les fortes chaleurs. Les officiers de santé de la place redoublèrent de zèle et d'exactitude; et malgré les cris d'une basse intrigue et d'une vile calomnie, c'est par leurs sages conseils que les hôpitaux ne furent point encombrés, qu'on empêcha qu'aucun soldat malade ne restât chez l'habitant, et que les évacuations furent mieux soignées.

Od lipca do pierwszych dni sierpnia trwała bardzo intensywna ewakuacja: mieliśmy rozkaz zabierać na barki [statki] tylko poważnie rannych i tych z gorączką tak wysoką, że nie byli w stanie maszerować. Obawiano się przeladowania szpitali bo wielu było chorych z bardzo wysoką gorączką. Mimo ogromnego oddania i pracowitości oficerów medycznych nie brakowało intryg, nikczemnych oszczerstw, trudności, ale to dzięki [tym lekarzom] udało się uniknąć przeladowania szpitali, nie umieszczano też chorych u mieszkańców, ewakuacja przebiegała sprawnie.

La maladie prédominante dans nos hôpitaux, pendant les mois de julliet et d'août, fut la diarrhée chronique. Les militaires affectés de cette cruelle maladie, qui finissoit par les éteindre insensiblement, étonnant: c'étoit de vrais cadavres ambulans. Nous eûmes lieu d'observer plusieurs empyèmes et hydrophisies de poitrine, suites asses fréquentes des affections de poitrine qu'on néglige quelquefois trop tôt, et qu'on évacue dans le stade de la convalescence, lorsque l'expectoration ets la plus abondante.

Choroba dominująca w naszych szpitalach od lipca do sierpnia to przewlekła biegunka. To przez tą wstrętną chorobę [byli] śmiertelnie wykończeni: prawdziwe chodzące trupy. Obserwowaliśmy też wielokrotnie ropne rany i opuchliny, zakażenia płuc, nie dostrzegano poprawy stanu chorych, wielu z nich miało też bardzo męczący kaszel.

En septembre, la 3e division du 3e corps d'armée étoit campée sous les murs de Thorn: les fièvres intermittentes y furent si communes, que les hôpitaux de cette ville et celui de Bromberg furent tout-à-coup encombrés. On leva le camp; les régimens furent distribués dans les villes voisines et les villages, et les fièvres cessèrent: elles étoient tierces ou quotidiennes. Après l'évacuation des premières voies, elles cédoient généralement aux amers; s'il falloit avoir recours au quinquina, il étoit assez fréquent de voir survenir des rechûtes: elles étoient alors

très-tenaces, et prenoient souvent le type quotidien ou quarte: il étoit dangereux de vouloir s'opiniâtrer à les guérir par le spécifique; un régime restaurant, des toniques et les amers éloignoient les oedématis et les hydropisies, et suffisoient quelquefois pour détruire la fièvre.

We wrześniu 3 dywizja 3 korpusu armii stacjonowała pod murami Torunia: tak powszechna była gorączka, że odsyłano [chorych] do szpitali w Toruniu i te szpitale i te w Bydgoszczy były całkowicie zatłoczone. Opuuszczono obóz; żołnierzy zakwaterowano w miasteczkach i wsiach, gorączki się kończyły i te wracające co trzy dni i te codzienne. Po pierwszych ewakuacjach pojawiły się choroby żołądka; łagodziła je chinina, ale liczne były nawroty choroby, bardzo uporczywe, dokuczliwe przez cały czas lub powracające co cztery dni; lekarstwa były nieskuteczne, pomagała dieta, wzmacnianie gorzką wodką, ta ostatnia oddalała [usuwała] obrzęki i puchliny wodne i kilkakrotnie udało się zwalczyć gorączkę.

En octobre, novembre et décembre, nous neûmes plus à traiter que des maladies chroniques: les maladies aigües qui régnoient parmi les militaires de la garnison, étoient de nature catarrhale: il y avoit aussi quelques fièvres quartes. Le dépôt des évacuations continua de nous envoyer des hommes atteints de diarrhées colliquatives, d'oedématis, de phthisies pulmonaires, enfin des êtres dans le dernier degré de marasme. Le climat et la saison n'étoient point favorables à ces espèces de maladies; des soins assidus, l'emploi des moyens qu'on peut se procurer dans les hôpitaux militaires en alimens ou en remèdes, étoient le plus souvent sans succès. Ces maladies chroniques, quelques rhumatismes et un petit nombre de leuco-phlegmaties générales furent les seules affections qu'on observa jusqu'à la clôture du grand hôpital de Bromberg.

W październiku, listopadzie i grudniu, mieliśmy już tylko do leczenia choroby przewlekłe: choroby o ostrym przebiegu, które panowały wśród żołnierzy w garnizonie, miały charakter nieżytowy: mieliśmy też kilka przypadków gorączki czterodniowej. Do punktu ewakuacyjnego wciąż przybywali kolejni ludzie z biegunkami, obrzękami, chorobami płuc, w ostatnim stadium marazmu. Klimat tej pory roku wyjątkowo sprzyjał chorobom; stała opieka, użycie środków zapobiegawczych w szpitalach, jedzenie, nie były wystarczające aby odnieść sukces. Choroby przewlekłe, kilka przypadków reumatyzmu, kilka przypadków obrzęków z flegmą, to choroby które zaobserwowano przed zamknięciem wielkiego szpitala w Bydgoszczy.

Le nombre des blessés dirigés sur nos hôpitaux depuis la bataille d'Eylau jusqu'à la paix de Tilsitt fut très-considérable. Les plaies n'y prirent généralement aucun mauvais caractère, et l'on en vit rarement de gangréneuses. Les accidens qui servoient, dépendoient le plus souvent de ce qu'on avoit négligé de dilater

les plaies ou de faire les amputations nécessaires sur le champ de bataille ou dans les hôpitaux de première ligne: on vit bien peu de tétanos. La fièvre d'hôpital, la diarrhée et le marasme étoient les seules complications funestes aux blessés, surtout à ceux qui avoient des plaies très-étendues et suppurantes.

Wielu rannych przybyło do naszych szpitali po bitwie pod Iławą, aż do momentu pokoju w Tylży, było ich bardzo wielu. Plagi [schorzenia], które przynosili były bardzo ciężkie do leczenia, były rzadkie przypadki gangreny. Z powodu zaniedbań bardzo często rannym otwierały się rany po amputacjach wykonywanych na polach bitew lub w szpitalach polowych: wdawał się w rany tężec. Gorączka szpitalna powodowała depresję, rany okazywały się śmiertelne, przede wszystkim wielu cierpiało z powodu ropiejących [ran].

La moralité dans les hôpitaux de Bromberg doit savoir être plus forte que dans beaucoup d'autres hôpitaux de l'armée. Le nombre des évacuations, la négligence qu'on mettoit dans ce service, le mauvais pain qu'on donnoit, les bateaux découverts, l'exposition à toute espèce de température la nuit comme le jour, tout enfin tendroit à augmenter l'intensité des maladies, principalement de ces diarrhées chroniques si communes dans les mois de juillet et d'août. C'est à cette époque que la moralité a été la plus considérable; on transportoit souvent, de dépôt des évacuations des cadavres, de vrais squelettes qui s'éteignoient fréquemment le jour même de leur entrée. La fièvre d'hôpital n'a pas été la maladie la plus meurtrière; la diarrhée chronique, espèce de phthisie intestinale, est celle qui a fait le plus de victimes, sur-tout lors de l'évacuations des hôpitaux de première ligne. On sait que le climat et le pays ne sont pas favorables aux maladies chroniques. Les ph [...]siers marchent avec beaucoup de rapidité; les rhumatismes chroniques s'exaspèrent. Vers la fin de l'année, ces maladies furent en général presque toutes mortelles.

Śmiertelność w szpitalach bydgoskich była wyższa niż w wielu innych szpitalach wojskowych. Liczne ewakuacje, zaniedbania ze strony służby pomocniczej, złe jedzenie, odkryte statki [barki?], przebywanie na powietrzu w dzień i w nocy wszystko to podnosiło intensywność chorób, przede wszystkim biegunek zwłaszcza w lipcu i w sierpniu. W tym czasie śmiertelność wzrosła; przywożono często do punktu ewakuacyjnego trupy, prawdziwe szkielety, liczne każdego dnia. Gorączka szpitalna nie była najbardziej śmiertelna; przeciągające się biegunki powodowały intensywne choroby jelit, i ci, których ta choroba dopadała byli pierwsi ewakuowani do szpitali. Trzeba przyznać, że klimat tego kraju nie sprzyja chorobom przewlekłym. Szybko podupadało morale; denerwowały katar i bóle reumatyczne. Właściwie pod koniec roku wszystkie choroby stały się śmiertelne.

Dans les mois de septembre et d'octobre, il se manifesta, parmi les bêtes à cornes, une épixootie qui dévasta toutes les fermes. Je n'ai pas été à même d'étudier cette maladie; mais s'il m'est permis d'en juger par les résultats, elle

avoit un caractère pestilentiel, épidémique et contagieux. Les boeufs mouraient dans deux, trois jours; et une fois qu'un individu en étoit atteint, tous les autres de la même ferme en étoient bientôt infectés. Cette épizootie paroît avoir régné dans presque tout le duché de Varsovie: je ne sais quel traitement on employé pour la combattre.

We wrześniu i październiku plagi spadły na zwierzęta gospodarskie [bydło rogate] i je dziesiątkowały we wszystkich gospodarstwach. Nie miałem możliwości przyjrzeć się dokładniej tej zarazie, ale przypominała ona dżumę bardzo zaraźliwą. Woły padały w dwa, trzy dni; od jednej chorej sztuki zarażało się całe stado. Ta zaraza opanowała Księstwo Warszawskie: nie wiem w jaki sposób ją opanowano.

Dans le nombre des maladies que j'ai désignées, il en est certaines sur lesquelles il ne sera pas hors de propos de donner quelques détails, notamment sur la fièvre d'hôpital et sur la diarrhée chronique.

La suite et la fin au prochain cahier.

Wiele chorób, które zaobserwowałem pozostawiam bez szczegółowych opisów; nie mam takich możliwości, żeby je zgłębić, poza gorączką szpitalną i przewlekłą biegunką.

Następne [informacje] i koniec w kolejnym zeszycie.

tlumaczenie: Ewa Witkowska, Agnieszka Wysocka⁵

Strony z czasopisma: *Journal général de médecine* (1809)

(74)

cette hémorragie avoit été formée par l'artère plus phé-
nérale dans
le pectus
et se commu-
niquant.
intercostale que nous trouvâmes intacte. Le pectus
est une cavité
située entre
les côtes. Finistrement vulnérant s'étoit éloigné du bord externe de la première côte et ayant entamé le supérieur de la deuxième.

Je n'entrepris pas d'expliquer l'absence des symptômes indicateurs des plaies pénétrantes de la poitrine dans le sujet de cette observation; je ne tenterai pas de rendre raison de l'existence de ce blessé pendant deux heures après l'ouverture de la veine pulmonaire droite: je me contente de rapporter ce fait qui, par sa rareté, m'a paru digne d'être consigné.

LITTÉRATURE MÉDICALE FRANÇAISE.

Apparec topografico della ville de Bromberg, dans le grand duché de Prusse, avec un précis historique des maladies qui ont été observées dans les hôpitaux militaires de cette place, et qui ont régné parmi les habitans en 1807, par M. BOURGEOIS, médecin ordinaire de la Grande-Armée (1).

Bromberg, ville de la ci-devant Prusse occidentale, ayant appartenu primitivement au royaume de le royaume
de Prusse.

(1) Cet apparec, qui est le résultat des rapports adressés à M. Duguesne, premier médecin des armées, seroit dû, comme on verra aisément, à être le plan général de son

(75)

Bromberg doit être considéré par rapport à son industrie, à son commerce et à son degré plus ou moins grand de splendeur, relativement aux préférences auxquelles cette ville a appartenu. Dépendance de royaume de Pologne et fondée sous Casimir III, elle fut, comme le reste de ce malheureux pays, en proie à toute espèce de calamités, jusqu'en même temps elle passa sous l'autorité de la Prusse. On a de tous les temps apprécié l'importance de sa position. Elle a toujours eu de grands privilèges, qui cependant n'ont pu contribuer à le rendre florissant sous la domination de la Pologne. Elle fut à plusieurs époques le proie des Français. Les guerres cruelles qui ont été dévotées à sa prospérité, ont continuellement paralysé ses moyens de prospérité: c'est sur-tout lors de l'invasion des Suédois et pendant les dernières considérations polonoises qu'elle en beaucoup à souffrir. On voit encore, sur les bastions qui dominent la ville, des restes de fortification. On trouve de semblables restes à l'angle formé par le confluent de la Braba avec la Vistule sur le rive gauche de cette dernière rivière, non loin de la petite ville de Fortho. Bromberg avoit un château-fort et un hôtel des monnaies dont il reste à peine les bases.

En 1773, cette ville fut occupée par les troupes prussiennes, et elle prit serment de fidélité à Frédéric II, roi de Prusse. Ce monarque sentit combien elle pouvoit être utile au commerce de ses états. Il commença par faire construire, en 1773, le canal qui joint la Braba avec la Netze, et il le fit terminer l'année suivante. Ce canal sert aux communications de la Vistule, de la Braba dans la Netze, la Warthe,

(76)

tout ailleurs: on dit qu'il étoit d'abord doux, secmis et afflicte.

Dès que l'armée fut occupée le pays jusqu'à la Vistule, on forma des établissements hospitaliers. Il y eut, depuis Cassin et Landenberg, six cents lits qui ont de locaux plus propres. On prit d'abord le convent des Jésuites qui est au centre de la ville. Les malades couchés pendant long-temps sur la paille finissent par s'y encombrer. Les malades y prirent un mauvais caractère, et la mortalité s'y accrut de beaucoup. Les officiers de santé au chef de cet hôpital firent de vives réclamations; ils trouvèrent particulièrement de grandes difficultés. Les premières autorités étoient égarées. On s'obstina que quelques personnes fournissent qui seroient à solliciter et à augmenter le mal plutôt qu'à le détruire. Dans le mois de mai, Bromberg fut destiné à être le dépôt du 4e corps d'armée. Le nombre des blessés et des blessés d'écrit se crut depuis la bataille de Eylau. La caserne qui est sur le rive gauche de la Braba, fut convertie en hôpital. On forma deux autres distributions qu'on affecta aux malades du 4e corps: l'un s'appeloit l'Hôpital du Vent; il est situé sur les bords de la rive droite de la Braba; et l'autre l'Hôpital du Moulin, se trouvant hors l'enceinte de la ville dans une des îles formées par les branches de la rivière. En outre, les maisons de habitans étoient pleines de militaires légèrement blessés ou convalescens. L'hôpital des Jésuites étoit entièrement infecté: il fallut le supprimer momentanément, pour le savoir avant que possible et le rendre propre à recevoir de nouveaux malades. Dix plusieurs officiers de santé y seroient allés d'appeler de contagion.

⁵ Szczególnie serdeczne podziękowania za pomoc w tłumaczeniu tekstu należą się Pani mgr filologii romańskiej, Ewie Witkowskiej.